

Izvirni znanstveni članek/Article (1.01)

Bogoslovni vestnik/Theological Quarterly 79 (2019) 4, 877—890

Besedilo prejeto/Received:06/2019; sprejeto/Accepted:09/2019

UDK/UDC: 27-275-423.78

DOI: <https://doi.org/10.34291/BV2019/04/Krasovec>

Jože Krašovec

Božja pravičnost med kaznovanjem in odpuščanjem v hebrejski Bibliji

God's Justice between Punishment and Forgiveness in the Hebrew Bible

Povzetek: Pojem pravičnosti sodi med najpomembnejše pojme Svetega pisma. Teocentrična podlaga Svetega pisma pa kaže, da pomembnosti pojma pravičnosti ne merimo po odnosu človeka do Boga, temveč po odnosu Boga do Izraela in do sveta. Božja pravičnost ima drugačna teološka merila kakor človeška pravičnost, zato je težje odgovoriti na specifično vprašanje, kaj je božja pravičnost, kakor na splošno vprašanje, kaj je pravičnost. Končno govorimo tu o vprašanju božjega bistva, njegove oblasti in obsega njegovih dejavnosti. Zgolj slovarski pristop bi v najboljšem primeru privedel do navideznega odgovora. Treba je upoštevati vse razpoložljive pojmovne zmožnosti, vse ravni semantičnih polj in vse razsežnosti intertekstualnih razmerij, da bi dali polno veljavo celoti miselnega in religioznega sveta hebrejskega Svetega pisma. Če osnovni pomen korena *šdq* in njegovih izpeljanih oblik v odnosu Boga do človeka spominja na splošni pomen pojma milosti odrešenja, potem lahko dojamemo, zakaj tudi razlogi za povračilo in kazen odpirajo možnost za božje usmiljenje in odpuščanje. Namen tega prispevka je, pokazati, kako pomembno je dejstvo, da v Svetem pismu razsežnosti božje pravičnosti ne izražajo abstraktni koncepti, temveč semantična polja znotraj literarnih struktur literarnih vrst in zvrsti. To je vprašanje, kako medsebojno delujejo temeljne življenjske možnosti in literarne konvencije v izvirnih literarnih stvaritvah. Zato tema božje pravičnosti v vseh razsežnostih zahteva literarno analizo obstoječih besedil v njihovih intertekstualnih razmerjih.

Ključne besede: božja pravičnost, retribucija, kazen, odpuščanje, semantika, literarna analiza, pravo in literatura

Abstract: The notion of justice is one of the most important concepts of the Bible. The theocentric foundation of the Bible indicates that the significance of the notion of justice is not measured by the relationship of man to God, but by the relationship of God to Israel and the world. God's righteousness has different theological criteria than human righteousness; therefore, it is more difficult to answer a specific question, what is God's righteousness, as a general question of what is righteousness. Finally, this is about the question of God's essence,

his authority, and the scope of his activities. The mere dictionary approach would ideally lead to a virtual answer. All available conceptual abilities, all levels of semantic fields, and all dimensions of intertextual relationships must be taken into account in order to give full effect to the whole of the mental and religious world of the Hebrew Scriptures. If the basic meaning of the root of *šdq* and its derivations in the relationship of God to man is reminiscent of the general meaning of the concept of the grace of salvation, then we can understand why the reasons for retribution and punishment keep open the possibilities for God's mercy and forgiveness. The purpose of this contribution is to show how important the fact is that in the Bible, the dimensions of God's righteousness are not expressed by abstract concepts, but by semantic fields within the literary structures of literary types and genres. It is a question of how interdependent living conditions and literary conventions work in literary creations. Therefore, the theme of God's justice in all dimensions requires a literary analysis of existing texts in their intertextual relationships.

Key words: God's righteousness, retribution, punishment, forgiveness, semantics, literary analysis, law and literature

1. Uvod

Za uresničitev celotnega razpona bibličnega razumevanja božje pravičnosti in pravice se zdi primerno združiti semantični in literarni pristop. Primerjalna semantična študija omogoča izčrpanje vseh pomembnih vidikov, ki jih pokrivajo koncepti pravičnosti in pravice. Ta postopek odpira razsežnosti pravičnosti in pravice, ki so zunaj dosega samega besedišča. Obstoječe študije o korenu *šdq*, svetopisemski komentarji, teološki in filozofski spisi nam ne dovoljujejo, da bi pri raziskavi božje pravičnosti ostali zgolj znotraj okvira osnovnega pomena tega korena in njegovih izpeljanih oblik. Koren *šdq* očitno ne vključuje retributivnega vidika božje pravičnosti, ki je še posebno vidna komponenta našega običajnega prepričanja o pravičnosti. Nekateri svetopisemski komentarji med drugim pričajo o tem, da je *šdq* zmotno opredeljen v retributivnem smislu, očitno pod vplivom evropskega povračilnega pomena pravičnosti. Tako je zgodovina interpretacije korena *šdq* med drugim priča zgodovine nesoglasja med dvema različnima civilizacijama.

Večina evropskih jezikov ima samo en izraz za celoten obseg pomena pojma »pravičnost«: *iustitia*, *giustizia*, *justice*, *Justicia* (špansko), *Gerechtigkeit*, *gerechtigheid* (nizozemsko), *rätvisa* (švedsko), *pravičnost*, *pravednost* (hrvaško) itd. Zanimiva izjema je angleščina, ki uspešno ločuje med *righteousness* in *justice*. V prevodih Svetega pisma v evropske jezike so vedno iskali primerne izraze za hebrejski koren *šdq*. Zato prevod bralca, ki ne pozna specifičnega hebrejskega teološkega ozadja in ni dovolj pozoren na kontekst, neizogibno zavede v napačno razumevanje besedila. Iz teh razlogov se zdi nujno potrebno, da po načelu konteksta obravnavamo in analiziramo vsa pomembna mesta v hebrejskem Svetem

pismu, v katerih nastopa *šdq* v povezavi z božanskim subjektom, in tako ugotovimo dejanski pomen tega korena v vsakem posameznem besedilu. Svetopisemska besedila, ki izražajo razsežnosti pravičnosti, kličejo po uporabi »celostne interpretacije« sestave svetopisemskih besedil v njihovih pravih literarnih kontekstih in intertekstualnih razmerjih. Ta prispevek obravnava načelna vprašanja metode, doslej najbolj primerne v raziskovanju svetopisemskih besedil, ki razkrivajo razsežnosti božjega bistva in veličine božjega razodetja v svetu, ki ga je Bog ustvaril.

2. Božja pravičnost med kaznovanjem in odpuščanjem v hebrejski Bibliji

Ljudje so se vedno ukvarjali z etičnimi vprašanji. V vseh kulturah so temeljito preučevali vprašanja nedolžnosti, krivde, greha, pokorščine, upornosti, trdovratnosti (kljubovalnosti), nagrade in kazni (povračila) pa tudi kesanja, pokore, prizanesljivosti, usmiljenja, odpuščanja, sprave in obnove (restavracije). Toda te teme doslej še niso bile obravnavane v njihovih naravnih medsebojnih odnosih. To posebno velja za vprašanje povezave med nagrado, kaznijo in odpuščanjem. Vse te teme so medsebojno prepletene s celoto temeljnih načel, ki so postavke vsakega kulturnega in religioznega izročila. Kot posledica tega študija predpostavlja zelo kompleksen pristop. Ob analizi zgodovinskih, literarnih in sorodnih dokumentov je potrebno sočasno upoštevanje več elementov.

Vprašanje povračila znotraj hebrejskega Svetega pisma je tako kompleksno, da ga ni mogoče obravnavati samostojno. Če bi obravnavali katerokoli temo, ne da bi upoštevali intertekstualne povezave, bi uničili organsko teksturo besedila in izkrivili rezultate. Trije razlogi opravičujejo primerjalni pristop, ko se približujemo besedilom drugih večjih kultur. Ko beremo svetopisemska besedila, nekatera vprašanja nastopijo intuitivno, na primer v povezavi s kaznijo: ali ima prestopnik nujno za posledico kazen? Kaj so božji razlogi za prizanesljivost do tistih, ki so ga užalili? Kakšno je razmerje med božjim usmiljenjem in odpuščanjem ter očitno nasprotujočo zahtevo pravičnosti in enakosti? Katera sodobna teorija o kazni lahko osmisli usmiljenje in odpuščanje?

Drugače od vprašanja kazni je bilo temi usmiljenja in odpuščanja v zadnjem času namenjene malo pozornosti (Krašovec 1999). Toda v zadnjih treh desetletjih je opaziti oživiljeno zanimanje za ta posebna vprašanja, pa tudi za človeško vedenje in čustva na splošno (Osredkar 2018). Strokovnjaki so obravnavali vidike teh vprašanj na različnih področjih, kakor so literatura, filozofija, pravo in teologija. Filozofi, teologi in drugi so oblikovali terminologijo, vrsto definicij in teorij, ki zrcalijo posebno kulturo in izročilo, prav tako kakor posebna stališča posameznih strokovnjakov. Pogosto so se zatekli k uporabi analogij s človeškimi občutki in vedenjem, ko so opisovali transcendentno naravo in ravnanje Boga. Motiv sočutja in usmiljenja so v srednjem veku najbolj dramatično predstavljali v pasijonskih igran in spisih, in sicer v podobi sočutne Matere Božje (Avsenik Nabergoj 2017).

O razmerju med nedolžnostjo ali krepostjo, krivdo ali grehom, nagrado, kaznijo, usmiljenjem in odpuščanjem se je razpravljalo v različnih obzorjih, ki odsevajo posebne poglede in temu ustrezno razumevanje pojma pravičnosti. Avtorji, ki vprašanje pravičnosti omejujejo na razum in socialne institucije, pridejo do sklepa, da so socialne institucije, ki so zavezane načelu enakosti, dolžne kaznovati prestopnike. Posledica tega je, da ni nikakršnega prostora za prizanesljivost, usmiljenje in odpuščanje. Kjer pa je pravičnost razumljena v širšem in globljem smislu kot *ius naturale* ali *ius divinum*, ki presega in omeji *ius civile*, tam lahko pojem, kakor je »socialna pravičnost«, soobstaja skupaj s pojmom, kakor je »kozmična pravičnost« ali/in »božja pravičnost« in z delovanjem »notranje pravičnosti« in »osebne pravičnosti« (Krašovec 1988 in 1998). Kozmična in božja pravičnost naloži neizogibne dolžnosti in omejitve vsakemu človeškemu dejanju in vsaki instituciji. Obsežno branje zgodovinskih, filozofskih in teoloških dokumentov različnih kultur in obdobj razkriva, da je bila »kozmična pravičnost« vedno pojmovana kot temeljni kriterij človeškega dojemanja in vedenja. Pojem »kozmične pravičnosti« je posebno značilen za stare nesvetopisemske kulture in sodobne naturalistične ideologije. Znotraj tega okvira se je pokazalo zavedanje ali dogma: kar je storjeno, je storjeno. Takšno dojetje svetovnih dogodkov pušča malo prostora za odpuščanje.

Zgodovina človeštva priznava tri osnovne razsodnike med nagrado, kaznijo in odpuščanjem: človeška avtoriteta (posameznikova ali institucionalna), naravni zakon in avtoriteta bogov ali Boga. Toda odpuščanje je dejanje izključno medosebnega odnosa. Hebrejsko Sveto pismo priznava dva kriterija človeškega vedenja: naravni zakon in božji zakon, ki temelji na razodetju. Ta vključuje zunanje predpise, pa tudi intimno osebno razmerje z Bogom. Modrostna literatura, nekatere zgodovinske pripovedi in preroške izjave skozi celotno Sveto pismo izpričujejo prepričanje, da morajo ljudje prilagoditi svoje ravnanje naravnemu redu sveta in zgodovinskim dejstvom. Po tem nazoru nagrada in kazen avtomatično sledita pokorščini ali nepokorščini, kadar je zakon pravice, kakor ga zaznavajo vest, razum in izkušnja, prekoračen (Koch 1955; Barton 1979, 1981). Ker je bil svet ustvarjen, ni avtonomen, temveč predmet Stvarnikove previdnosti. To pomeni, da se vse zgodi samo z eksplicitno ali implicitno božjo voljo.

Za vsa subtilna judovska opazanja univerzalnih kozmičnih in zgodovinskih determinacij je v hebrejskem Svetem pismu izhodišče v zavezi med Bogom in njegovim ljudstvom, kakor je utemeljeno na razodetju božjega zakona. Najpomembnejša zahteva tu je, da mora biti zavezno ljudstvo v pravem odnosu z Bogom in s preostalimi člani skupnosti. Zakonska zveza in odnos oče – sin sta najbolj splošna simbola osebne razsežnosti te postave. Kot posledica tega se ravnanje Izraela ne presoja samo z ozirom na višjo (in najvišjo) avtoriteto, temveč tudi z ozirom na višjo (in najvišjo) pravičnost, zvestobo in ljubezen. Pokorščina vključuje globoko poznavanje Boga zaveze in popolno zvestobo njemu. To pojasni, zakaj hebrejsko Sveto pismo predstavlja nepokorščino in nezvestobo kot največjo nesrečo, ki prizadene ljudi, in enako, zakaj je kesanje kot prvi pogoj odpuščanja in sprave tako nujno.

Značilno svetopisemsko verovanje v stvarjenje in zgodovinsko razodetje osebnega Boga vključuje, da »kozmična pravičnost« in »osebna pravičnost« tvorita

harmonično komplementaren odnos. Pojem pravičnosti znotraj judovsko-krščanskega izročila ne temelji na načelu enakosti, temveč na polarnosti organskega odnosa med stvarnikom in njegovim stvarstvom na eni strani, ter med odrešenikom in njegovim zaveznim ljudstvom na drugi. Božanski temelj sveta sam po sebi oblikuje temelj za imperativ absolutne pokorščine vseh ustvarjenih bitij postavodajalca. Od samih začetkov stari Izrael ni poznal čiste oblike monoteizma in Bog izraelskih karizmatičnih pisateljev ni bil oblikovno in vsebinsko določen, zato je bila zgodovina odprta za presenečenja. Omejitve v človeškem vedenju lahko pomenijo, da Bog obsoja, kjer človek oprošča, in narobe.

To dejstvo ponuja odločilen ključ za interpretacijo svetopisemskih besedil. Prioritetna pojma »kozmična pravičnost« in »osebna pravičnost« otežita razpravo, ker pod vprašaj postavljata vsako obliko človeškega absolutizma ali praznega racionalizma in odpirata obzorja v neskončne globine in višine božjega kraljestva. Svetopisemska besedila se ne ukvarjajo samo z moralnimi načeli in dejanji, temveč tudi s tem, kakšen naj bi bil človek, ki je pripadnik zaveznega ljudstva. V nasprotju z našo sodobno družbo, v kateri se o pravičnosti pogosto razpravlja samo kot o odliki družbenih institucij, so svetopisemski pisatelji pravičnost razumeli kot odliki človeških bitij in izraelskega ljudstva v zaveznem odnosu z Bogom. Predstava, da je »Bog ustvaril človeka po svoji podobi« (1 Mz 1,27), najde svojo polno uredništvo v posameznih osebnostih in v Izraelu kot celoti. To je bil razlog za vero, da ne glede na to, kako močno ga bo ljudstvo užalilo, Bog ljudstva ne bo zapustil. Imeli so dovolj naravne dostojnosti in duhovnih vrlin, da so opravičili obnovo odnosa z Bogom kljub svojim nenehnim nezvestobam. Božja kazen se v prvi vrsti razume kot vzgojno sredstvo za ljudi in vključuje pomembni cilj: izkušnjo podreditve, to je: poraz hudodelcev in njihovih napačnih zahtev po gospodovanju ali nadvladi (Hampton 1988, 111–161).

Izhajajoč iz osebnostne postavke judovske predstave o Bogu in ljudeh, sledi, da je pojem pravičnosti povezan ne samo z idejo zaslužene kazni in enakosti, temveč tudi z dobrohotnostjo. V luči »kozmične pravičnosti« in »osebne pravičnosti« ni nikakršne absolutne dolžnosti po kaznovanju prestopnika. Pravica kaznovanja in posebej pozitivni namen kaznovanja vključujeta tudi pravico, celo dolžnost, biti prizanesljiv s prestopnikom. Medtem ko družbena pravičnost zahteva absolutno dolžnost kaznovanja, pojem »osebne pravičnosti« vključuje čut dobrohotnosti, usmiljenja in odpuščanja. Toda usmiljenje in odpuščanje imata jasen prvi pogoj. Pisatelji judovsko-krščanskega izročila se na splošno strinjajo, da je iskreno kesanje pomemben razlog za prizanesljivost s prestopnikom in za odpuščanje. Odpustiti nekemu, ki se ne kesa, bi pomenilo pomanjkanje samospoštovanja ali/in opravičilo hudodelstva. Obstajajo seveda še drugi razlogi za odpuščanje, na primer univerzalnost greha, solidarnost v trpljenju in zdravilni učinki odpuščanja.

Kompleksnost pojma pravičnosti v celoti njegove večplastnosti pomeni primereno kompleksno metodo analize. Znotraj hebrejskega Svetega pisma so nagrada, kazen in odpuščanje izraženi v različnih zvrsteh in na raznovrstne literarne načine. Da bi dosegli primerno razumevanje teh tem, je treba preučiti vsa pomembna večja besedila. Primarnega pomena je raziskovanje avtoritete, opravičenja in name-

na kazni in odpuščanja v posameznih knjigah ali odlomkih. Judovski teološki univerzalizem in življenjski dinamizem pomeni izziv za vse druge vidike teh tem. Zato se zdi primerno, primerjati dognanja, ki izhajajo iz analize hebrejskega Svetega pisma, z najbolj vplivnimi kulturami in religijami stare Grčije na eni strani in s sodobnimi filozofskimi in teološkimi interpretacijami na drugi. Zaradi prevladujočega kozmološkega ozadja starih grških verovanj in vrednot je v svetu stare Grčije malo prostora za posege božanskega odpuščanja v pravem pomenu besede. Odpuščanje je bilo preprosto stvar zdravega razuma v elementarnih človeških odnosih. Toda v zadnjem času filozofi temi odpuščanja namenjajo več pozornosti, čeprav kazni ostaja glavni predmet racionalnih raziskav. Po drugi strani je nagrada navadno obravnavana znotraj okvira splošnega pojma pravičnosti ali v razpravah o kazni.

Nobena posamezna hebrejska beseda v celoti ne ustreza sodobnemu pojmu pravičnosti, nagrade, povračila, kazni in odpuščanja, kakor jih na splošno uporabljamo. Besede, ki na primer izhajajo iz korena *šdq*, samo delno pokrivajo obseg pomena, kakor ga ima sodobni pojem pravičnosti. Pretežno leksikografski ali pojmovni pristop je zato problematičen. Razprava, temelječa na »pojmovnih she-mah«, ki so skupne govorcem različnih jezikov, bi bila bolj koristna pod pogojem, da te pojmovne sheme vključujejo slogovne, retorične in literarne sheme znotraj neskončnih obzorij. Osnovno načelo semantike je, da pomen besed ni določen samo s pojmi (etimologija), temveč bolj pomembno z zgradbo stavkov. Toda semantika ne more obvladati vseh razsežnosti literarnega dela, ki ga sestavljajo simboli, metafore, retorične in slogovne figure, pa tudi večje strukturne komponente, kakor so literarne vrste. Svetopisemska in sorodna religiozna besedila so posebno kompleksna in ponujajo globok psihološki vpogled v karakterje in v transcendentna dejanja, v obljube in v zahteve Boga. Analogije ali *mimesis* imajo zato v teh besedilih bistveno vlogo. Da bi dognali globlji in resnični pomena teh analogij, je potrebna metaforična interpretacija.

Raznolikost literarnih in retoričnih oblik posameznih svetopisemskih besedil, ozadja perspektiv njihovih sporočil in pogoste vrzeli zahtevajo holistični pristop. Pri tem ostaja pomembno raziskovanje, ki je usmerjeno k virom. Ta študija vključuje filološko analizo, metodo semantične, literarne, oblikovne, strukturalne in retorične kritike in druge ta trenutek uveljavljene metode, kakor so kritika virov, redakcijska kritika in zgodovinsko-kritična metoda. Jasno je, da mora vsako pesniško ocenjevanje besedil upoštevati zunanje dokaze, kakor so skupno literarno izročilo starega Bližnjega vzhoda, predzgodovina besedil, razvoj besedil, razvoj izraelske monoteistične teologije, datiranje kanona idr. Ta študija namerava urediti glavne strukturalne poteze obravnavanih dokumentov v obsežen okvir ali shemo. Temu sledi poskus izdelave koherentnega pogleda na medsebojno povezane teme nagrade, kazni in odpuščanja z namenom, ilustrirati bogastvo judovskega pojmovanja žive pravičnosti.

3. Literarni načini izražanja božje pravičnosti in pravice

Da bi preiskali vodilne svetopisemske teme, se moramo najprej soočiti z drugorazrednimi problemi, ki zadevajo metodo, pojem in oblike. To je še posebno res, če se želimo lotiti sistematične raziskave tem nagrade, kazni in odpuščanja, natančno zato, ker so tako globoko vtakane v temeljni pomen Svetega pisma in tesno povezane s sorodnimi temami. Lahko jih razumemo na več različnih načinov, ki so vsi upravičeni glede na številne kontekste. Kot posledica tega je semantična raziskava besed, ki se uporablja za določitev pojmov, omejene vrednosti pri spoznavanju njihovih ključnih značilnosti. Nepojmovne – to je: literarne in retorične – načine izražanja idej in občutij je prav tako treba vzeti v ozir. Jasno je, da imajo vsa velika literarna dela več ravni. Za eksplicitnim okvirom izjav so lahko skrite druge bolj skrivnostne ravni pomenov. Cilj vsake analize posameznih besedil je, omogočiti vsebini, da spregovori sama zase. Zato bi morala biti tematska raziskava dopolnjena z analizo prikritega besedilnega ozadja.

Erich Auerbach in Meir Sternberg sta dala dva najpomembnejša prispevka k razpravi o razmerju med obliko in ideologijo hebrejskega Svetega pisma. Posebno Auerbachova *Mimesis* je imela izjemen vpliv na sodobno metodo svetopisemske literarne kritike. Auerbach je primerjal način prikazovanja stvarnosti v Homerjevi poeziji in v pripovedih hebrejskega Svetega pisma. Sklenil je, da se Homerjevi govori in celotna predstavitev materialnosti nagibajo k temu, da izrazi vse in ne pušča nikakršnih vrzeli in ozadij. Homerjev slog je, postaviti vse v ospredje, to je: poenotena razsvetljena sedanost brez perspektive: »Homerski pesnitvi ničesar ne skrivata, v njiju ni nobenega nauka in nobenega skrivnega drugega smisla. Homerja lahko analiziramo, ne moremo pa ga razlagati.« (Auerbach 1998, 18)

Da bi – na drugi strani – ilustriral značilnosti Stare zaveze, je Auerbach poudaril kontrastne elemente v zgodbi o darovanju Izaka (1 Mz 22,1-19). V poglavju svoje knjige *Mimesis, Odisejeva brazgotina*, trdi, da je vsebino svetopisemskih pripovedi mogoče interpretirati samo v luči absolutne avtoritete Boga. Auerbach ugotavlja glavne značilnosti svetopisemskih pripovedi, prvič, raztezanje v globino, to je: orientacija v ozadje v nasprotju s površinsko perspektivo, drugič, prikrit pomen, zato je potrebna interpretacija na številnih različnih ravneh. Pogoste so tudi vrzeli. Značilnost vseh svetopisemskih pripovedovalcev je, da bolj sugerirajo psihološki proces karakterjev, kakor pa ga natančno opisujejo. Zatrjujejo tudi, da imajo absolutno avtoriteto in so v prvi vrsti in predvsem usmerjeni k resnici. Kompleksna narava njihovih pripovedi, ki vključujejo doktrine, obljube in obveznosti, zahteva subtilno raziskavo in interpretacijo (Auerbach 1998, 11-25).

Auerbachovi pogledi na posebne značilnosti svetopisemskih pripovedi so vplivali na Meira Sternberga, ki jih je razširil in izpopolnil z natančnim branjem številnih družinskih zgodb. V uvodu knjige *The Poetics of Biblical Narrative* (1987) omenja: »V nasprotju z domnevami nekaterih sodobnih poskusov ›literarne‹ analize nima oblika nikakršne vrednosti ali pomena, ki bi bil ločen od komunikativne (zgodovinske, ideološke, estetične) funkcije.« (Sternberg 1987, xii) Sternberg v prvem poglavju zariše osnovna načela svoje oblike literarne kritike.

Sternberg podvomi v pristop literarnih kritikov, ki menijo, da je najpomembnejši avtorjev namen, in zavzamejo tudi protizgodovinsko linijo. Po njegovem se mora interpretacija ukvarjati z »utelešenim« ali »konkretiziranim namenom«. Raziskava medsebojnih razmerij med besedilom in kontekstom mora zato vzeti v ozir zunanje zgodovinsko-jezikovne podatke in predzgodovino besedila. Sternberg kritizira tudi zagovornike svetopisemske fikcije: »Tako pogosto zgodovinski pristop ni niti približno dovolj zgodovinski in literarni dovolj literarni, kajti fikcijo vidi nekdo samo, če izgubi pogled na zgodovino in konvencijo.« (Sternberg 1987, 24) Zgodovino in fikcijo kot načina diskurza lahko med seboj ločimo samo po celoti njunih namenov. Zgodovinarji so zavezani k realnosti, medtem ko pisatelji fikcije niso. Natančno ta zavezanost je naredila judovsko zgodovinopisje za to, kar je – za religiozno-zgodovinski spomin. Sternberg pojasnjuje, da svetopisemska zgodovinska pripoved »ne zahteva samo zgodovinskega položaja, temveč kot pravilno omenja Erich Auerbach, tiste določene zgodovine – ene in edine resnice, ki kakor sam Bog ne prenese nikakršnega konkurenta« (32).

Sternberg ugotavlja: »Izdelek ni niti fikcija niti historizirana fikcija niti fikcionalizirana zgodovina, ampak zgodovinopisje čisto in brezkompromisno.« (1987, 34–35) To stališče spominja na terminologijo Roberta Alterja, ki se uporablja zlasti v drugem poglavju njegove knjige *The Art of Biblical Narrative* (1981) z naslovom Sakralna zgodovina in začetki prozne fikcije (Alter 1981, 23–46). Alter trdi, da je »prozna fikcija najboljša splošna rubrika za opisovanje svetopisemske pripovedi« (24).

Meir Sternberg je preiskal tri načela, za katera meni, da urejajo večrazsežnostno sestavo svetopisemskih pripovedi: ideološko, zgodovinopisno in estetično. Zagotovo ne bi bilo nikakršnega smisla v eksegezi, ko človeški duh ne bi bil dojemljiv za besede, metafore, simbole in za tekstne strukture pripovedi in pesmi. Nenazadnje, ali ni res, da Sveto pismo samo pravi: Bog je ustvaril človeštvo po svoji podobi (1 Mz 1,27)? Ali to ne pomeni, da imajo človeška bitja sposobnost dojeti presežne resnice in vrednote, ki so po svojem bistvu zunaj zgodovinskih, socioloških in literarnih kategorij?

John M. Rist opaža: »Zahteva vsakega svetega izročila mora biti, da kaže ne samo v boljšo smer, ampak v najboljšo smer. Drugi primer Aristotelovega pregovora, da se je potrebno nekje ustaviti. Toda ta nekje za Aristotela in tudi za nas ni v nas. Če je tisto nekje, če vendarle obstaja možnost ene same pojmovne sheme, potem lahko obstaja samo v misli Boga.« (1998, 1509) Svetopisemsko in sveto judovsko ter krščansko izročilo temelji na prepričanju, da je bistveni namen božje volje in delovanja, v svetovni in v Izraelovi zgodovini ohraniti harmonični božanski red in oblikovati popolno zavezno skupnost. S posegi v aktivnosti narodov in Izraela namerava Bog ozdraviti posledice greha in ustvariti možnosti za spravo. Cilj človeštva in posebej Izraela je posnemanje božanske volje tako popolno, da bi bila zveza z Bogom mogoča. Ta vesoljni cilj Božjega razodejja je vodilo misijonske zavzetosti v poetičnih besedilih Stare zaveze, v Jezusovih naročilih apostolom in v Pavlovi misijonski vnemi v Novi zavezi (Avsenik Nabergoj 2018; 2019).

Toda kako to zadeva ključno vprašanje, ali je svetopisemski pogled na pravičnost pravilen ali ne? Svetopisemska besedila izzivajo bralca, da se odloči, čeprav je res, da je ta odločitev odvisna od bralčevega temeljnega miselnega obzorja, od teističnega ali ateističnega nazora. Ta študija se posebej posveča dožemanju delovanja notranje pravičnosti, kakor se zrcali v pregovorih in drugih modrostnih izjavah – v izjavah, ki se resda redko dotaknejo teme odpuščanja. Poizkuša raziskati psihološke globine tistih preroških govorov in pripovedi, ki obravnavajo osrednji vidik pravičnosti. Značilna za ta besedila je dramatična napetost med razlogi za kaznovanje nezvestih posameznikov ali zaveznega ljudstva in celo globljimi razlogi za usmiljenje in odpuščanje. Usmeritev svetopisemskih pisateljev k najvišjim duhovnim razsežnostim ima za posledico vrzeli, kakor se kažejo v njihovih pripovedih ali govorih, ki jih je treba interpretirati iz širše perspektive.

Hebrejsko Sveto pismo je kompozicija in kompilacija, ki črpa iz izročil z zelo različnimi izvori. Ti segajo od starodavnega patriarhalnega Izraela do grško-rimskega obdobja. Ko so učitelji poskušali artikulirati, jasno predstaviti in obraniti razodetje božje volje v svetovni zgodovini, so prilagodili podedovane fragmente ustnih in pisnih izročil, tako domačih kakor tujih. Z vključitvijo manjših delov v večje enote so želeli ustvariti spojene celote, ki so osvetlile posebne probleme njihovega časa in posebna teološka vprašanja njihovih skupnosti. Hebrejsko Sveto pismo daje dokaze za vztrajni napor reinterpretacije božje narave in volje, bistva človeškega življenja in medosebnih odnosov. Ta proces adaptacije in aktualizacije ali transmutacijske interpretacije se je dogajal znotraj živih občestev vernikov, pri tem pa je vsaka od njih imela svoje intelektualne sposobnosti in izkušnje za raziskovanje sprejetih izročil.

V hebrejskem Svetem pismu je moč najti veliko primerov sintetičnih transmutacij izročil. Peteroknjžje je morda najbolj izrazit zgled notranjebiblične eksegeze, ker je sestavljeno iz cele vrste različnih, včasih celo nasprotnih elementov. Tudi Peta Mojzesova knjiga vključuje modifikacije Druge in Četrte Mojzesove knjige. Preroška literatura je bila predelana, sledeč istemu vzorcu. Izaijeva knjiga vsebuje vrsto manjših prerokb in večjih odlomkov, kakor sta Velika apokalipsa (pogl. 24–27) in Mala apokalipsa (pogl. 34–35). Raziskava prerokb Devtero Izaija (pogl. 40–55) in Trito Izaija (pogl. 56–66) kaže jezikovne in ideološke podobnosti z Izaijem. Kroniški knjigi odkrivata homiletično predelavo Samuelovih knjig in Knjig kraljev. Odnos pomembnejših prevajalcev do izvirnega svetopisemskega besedila prav tako kaže dinamiko notranjebiblične eksegeze. Septuaginta, Targumi in Samarijska recenzija niso prevodi v običajnem pomenu, saj odkrivajo spremembe, ki so bile storjene z namenom, da bi bila vsebina Svetega pisma bolj razumljiva njihovim sodobnikom (Krašovec 2013).

Presenetljivo je, da se osnovne teološke maksime s transmutacijo izročil niso spremenile. Z vključitvijo raznovrstnih materialov v svetopisemske dokumente, od starih mitov, ljudskih zgodb, legend, zgodovine, prerokb do hvalnic in žalostink, če omenimo samo nekaj zvrsti, so teološke maksime postale še bolj enotne. Res pa je, da so formulacije besedil pogosto ostale dvoumne, problematične in nepopolne. Kot rezultat vključitve v svetopisemska besedila se je staro gradivo depoli-

teiziralo in monoteiziralo in doživelo radikalno spremembo pomena. Teme in oblike hebrejskega Svetega pisma kljub različnim eksegetskim izročilom izkazujejo jasne univerzalistične tendence. Središčna os hebrejskega Svetega pisma je osebni odnos z Bogom. Zaradi tega odnosa je mogoče, da svetopisemski univerzalizem preseže vse druge kozmološke oblike univerzalizmov. Osrednje težišče Svetega pisma je postala osebna izkušnja. Kot ugotavlja Irena Avsenik Nabergoj: »Poudarek je na notranjem izkustvu duhovne narave, koga ga najdemo v Svetem pismu in poznejših literarnih zapisih o religioznem izkustvu« (2019, 213). Splošno področje človeških etičnih odnosov z Bogom pa se je raztegnilo tako, da vključuje vsa osnovna teološka vprašanja, ki zadevajo krivdo, kazen in odpuščanje – dejansko se je razpotegnilo tako, da pokriva vsa pereča življenjska vprašanja.

Zaradi načina, na katerega je Sveto pismo dobilo svojo končno obliko, zaradi načina, na katerega je bilo sestavljeno kakor sestavljenka iz različnih koščkov, se zastavlja vprašanje njegove avtoritete. Kako to očitno naključno zbirko svetopisemskih dokumentov uskladiti s trditvijo Svetega pisma, da razkriva poslednjo resnico? Da bi odgovorili na to vprašanje, moramo upoštevati vlogo karizmatičnih prerokov in drugih avtoritet, katerih izjave so bile razumljene kot resnično neovrgljive in modre. Dokazi navajajo k temu, da so ti osrednji liki spremenili in priredili sprejeta izročila v luči svojega vedenja in izkušenj. Pisatelji/uredniki so se odločili ostati anonimni ali pa so svojo eksegezo pripisali avtoritetam, kakor so Mojzes, David, Salomon, Izaija. Dandanes se nam zdi čudno, da so ti pisatelji želeli ostati anonimni, toda dejstvo je, da so imeli takšni pisatelji anonimnost za vrednost samo po sebi, pomembno je bilo sporočilo.

Zagotovilo moralne zanesljivosti skozi celotni proces prenosa je pokorščina. Pokorščina, ki jo poraja razumevanje narave Boga, je ključ za razumevanje tega, kako so sadovi eksegeze mogli biti vključeni v Sveto pismo v duhu preoblikovanega razodetja. Izziv za študij implicitnih in eksplicitnih pomenov sprejetih izročil je bilo prepričanje, da je vse, kar obstaja, odvisno od Boga, ki je vse ustvaril. To prepričanje je jamčilo, da vsa dvoumja, navzkrižja in navidezna nasprotja v svetopisemskih dokumentih niso bila spregledana. Nasprotno, občutljivost za ta nasprotja in za veliko raznolikost literarnih oblik in slogov, v katerih se je izražalo božje sporočilo, se je povečalo, ko so ljudje poskušali spoznati in doumeti božjo voljo na najboljši možni način. Človeška eksegeza je bila tako podrejena besedi Boga in Sveto pismo je zato lahko postalo simbol življenja *par excellence*.

Pokorščina prerokov je bila posledica neposrednega božjega posega v njihova življenja. Toda predvidevamo, da je bilo notranje stanje, ki je potrebno za dovzetnost za takšen poseg, podprto z osebno molitvijo. Njihove vedenje o Bogu povsem očitno ne izhaja toliko iz analize pojavov v zunanjem svetu ali zgodovini, temveč iz eksistencialne izkušnje osebnega stika. Personalistična teologija in religija hebrejskega Svetega pisma zato dosežeta višek v pozivu k čaščenju Boga in v Psalmih kot knjigi molitve. Molitev je močna sila, ki notranje poenoti človeška bitja z Bogom. Ta enotnost predstavlja tudi najmočnejši motiv za monoteizem. Izraelce je opazovanje dogodkov v svetu in v zgodovini lahko zbegalo z nerazrešljivimi paradoksi in jih sililo k opuščanju njihovih prepričanj, vendar jih je izkušnja molitve

spodbujala k zbliževanju z Bogom, k izkušnji enosti z njim in z drugimi ljudmi. Zgodovina kot posledica tega ni bila primarno dojeta kot enota v zunanem smislu, temveč kot enota v notranjem, preroškem, himničnem in mističnem smislu. Aktualizacija se je dogajala v obredju. Joe D. Levenson pripominja:

»Izrael ni zagovarjal enosti svojega Boga z nepristranskostjo filozofa. Boga je hvalil zaradi njegove enkratnosti, neprimerljivosti, ker je izvor osramotitve njihovih nasprotnikov, njihov gospodar. Nekaj dragocenega se izgubi, ko ta himnični jezik spremenimo v predmet doktrine. Da v zgodovini religije pride trenutek, ko je potrebna filozofska refleksija, ni mogoče zanikati. Toda povzročimo hude nesporazume, če beremo ta trenutek nazaj v času, ko se to še ni zgodilo.« (1985, 63)

4. Pravo in literatura

V sedemdesetih letih je pozornost pritegnilo gibanje »postava in literatura«, ki se osredotoča na interdisciplinarno povezavo med postavo in literaturo z namenom, razširiti in poglobiti razumevanje človeške izkušnje. V zgodnji fazi se je gibanje osredotočalo izključno na perspektivo »postave v literaturi« kot načinu kritike socialnih institucij in pravnih norm. Zagovorniki te perspektive, kakor so Richard H. Weisberg, Robert Weisberg in James Boyd White, so se osredotočili na večna vprašanja velikih literarnih del in prepoznali resnično vrednost v uporabi literature kot sredstva za razpravljanje o pravnih zadevah. Prepričani so bili, da literarna besedila, posebno pripovedi, ponujajo vpogled v naravo zakona, ukvarjajoč se s človeškimi razmerami ter političnim in socialnim kontekstom. Večja osredotočenost na možno pomembnost literarnih besedil, ki se ukvarjajo s pravnimi vprašanji, je vzbudila pozornost perspektive »postava kot literatura«. Zagovorniki te perspektive vidijo vrednost v metodah, ki jih uporabljajo literarni strokovnjaki v literarnih analizah, interpretacijah in kritikah literarnih del in verjamejo, da primerjava pravnih interpretacij z interpretacijami na drugih področjih znanja, posebno na literarnem, koristi pri boljšem razumevanju in interpretaciji postave.

Ian Ward, profesor prava na Univerzi v Newcastleu, podrobneje razloži obe perspektivi gibanja »postava in literatura« v svoji knjigi *Law and Literature: Possibilities and Perspectives* (1995). Pri obravnavanju postave kot literarne perspektive pravi: »Bistvo »postave kot literature« je domneva, da so tehnike in metode literarne teorije ter analize primerne za pravno znanost. /.../ »Teorija pomenov« je tista, ki zahteva ne samo zunanjo perspektivo zgodovinske narave razumevanja, temveč tudi notranje zavedanje svojih lastnih omejitev.« (1995, 16) James Seaton gre v svoji presoji odnosa med pravom in literature do najbolj univerzalnih temeljev prepoznavanja vloge literature na področju prava v članku *Law and Literature: Works, Criticism, and Theory* (1999). Po kritičnem prikazu stališč avtorjev, kakor so Richard Weisberg (1992), Martha Nussbaum (1995), Richard Posner (2009), ki marginalizirajo pomen literature za pravne študije, izraža svoje

veliko bolj pozitivno vrednotenje vloge literature za poglobljene pravne refleksije. Pomen literature za pravne študije »sledi iz njene pomembnosti za človeška bitja na splošno« (Seaton 1999, 505). Literatura je »sredstvo za moralno refleksijo in presojo« (507).

Michael J. Meyer je uredil študijsko monografijo *Literature and Law* (2004), ki vključuje prispevke štirinajstih avtorjev, in v razlagi, ki povzema vsebino, zapisal:

»V celoti so eseji v tej knjigi sestavljeni tako, da obravnavajo teme krivde in nedolžnosti, tistega, kar je prav in narobe, moralnosti in zakonitosti. Eseji napeljujejo na to, da je svet, kot ga opisujejo pravniki, besedilo, ki tako kot njegove literarne vzporednice včasih zamegli razliko med resničnostjo in fikcijo, ko poskuša definirati »resnico« in postaviti kriterije za »nepristrano« pravičnost. Z raziskovanjem interdisciplinarnega konteksta se bodo bralci zagotovo bolj zavedli in občutili vlogo, ki jo imajo pripovedi v pravni stroki, ter dilem, s katerimi se sooča pravni sistem, ki pogosto uspe vzdrževati pravice in privilegije prevladujoče družbene skupine na račun šibkejših. Ko pravo deluje samovoljno in spremenljivo, je težko, da bi ostalo »slepo«. Žal potem ne more uravnesiti tehtnice tako, da bi beseda »zakon« bila sinonim za »pravičnost«.« (2004, viii)

Kieran Dolin je v novejšem času izdal pomembno monografijo *A Critical Introduction to Law and Literature* (2007). Mednarodna skupina ekspertov je tu predstavila v več kakor dvajset poglavjih pregled številnih načinov, v katerih vzajemno delujejo pravo, pravičnost in literature. Za naš namen je knjiga Chaye T. Halberstam *Law and Truth in Biblical and Rabbinic Literature* (2010) pomembnejša. Avtorica se ukvarja z vprašanjem, kako lahko ljudje izpolnijo božjo postavo, kakor se razodeva v Svetem pismu, in svetu povrnejo popolno pravičnost. Trdi, da je dediščina Svetega pisma »retorično slavljenje razpoložljivosti spoznanja in resnice v »čaščenju Gospoda« in dosegljivosti resnične pravičnosti v pokorščini božjim zapovedim« (Halberstam 2010, 4). Po drugi strani pa so se rabini soočali s stalnim vprašanjem: »Ali imajo ljudje, celo tisti z najboljšimi nameni, najbolj kompetentno in moralno pravični, sploh sposobnost izpolniti božje zapovedi?« (4) Literarni načini izražanja božjih obljub in groženj glede božjega povračila ne dopuščajo, da bi božji standardi pravičnosti sledili diktatu človeške pravne znanosti. Iz tega sledi, da so rabini »odrinili božjo vpletenost v človeka in svet – božjo nagrado in kazen – na raven onkraj postave, kjer je Boga mogoče srečati osebno in individualno« (145).

Osebna in individualna podlaga odnosa med Bogom in ljudmi je tako visoko nad postavo – usmerja jo vera, da Bog prevzema odgovornost in določa smer človeških dogodkov k milostnemu cilju –, da bi lahko mučenci iz zgodb o mučeništvih potrdili božjo previdnost in resnico božje ljubezni celo v najbolj dramatičnih postopkih. Vera, ki dovoli Bogu, da deluje čustveno in osebno v razmerju do Izraela in do človeštva v celoti, v končni fazi temelji na božji viziji višje resničnosti, ki presega pravne kriterije in človeške omejitve na splošno. Velike svetopisemske pripovedi Stare zaveze, kakor so Jožefova zgodba (1 Mz 37–50), zgodbe v Samuelovih

knjigah in druge, sežejo bistveno dlje, kakor gredo ponavadi interpretacije, ki popolnoma podcenijo človeške dokaze za ustvarjanje sklepov o krivdi in odgovornosti. Halberstamova pravi: »Božja vloga v svetopisemskih pripovedih je končno odvezati krivde vse osebe, ko se pojavi kot nevidna roka zadaj za človeškimi zmotami, vodeč jih proti skritemu cilju.« (2010, 175) Ta perspektiva božje pravičnosti odpira vrata prevladi milosti, odpuščanja in opravičenja v odnosu Boga do ljudi v Svetem pismu.

5. Sklep

Z razumevanje razsežnosti božje pravičnosti in pravice v hebrejskem Svetem pismu je bistvena enotnost med področjem zgodovine in božanskega zakona, ki izvira iz hebrejskega pojmovanja Boga. To pojmovanje razloži, zakaj so zgodovina, pravo in modrost tako harmonično vpeti v zgodovinsko in preroško slovstvo, pa tudi znotraj celotnega hebrejskega kanona. Ustvarjeni svet in zgodovina človeštva nista dve nasprotni, temveč v bistvu soodnosni področji božjega delovanja. Zato obstaja bistvena enotnost tudi v spoznanju, ki izvira iz narave in zgodovinske interpretacije. Zgodovinski dogodki se uporabljajo za ilustracijo temeljnih verskih resnic in moralnih načel. Toda neposredno in absolutno povezovanje obeh območij je postalo možno šele, ko so kozmično in kolektivno-družbeno odvisne religije velikih kultur dobile absolutno personalistično podlago. Silni zgodovinski, literarni in teološki lok hebrejskega Svetega pisma je torej večni izziv in navdih za razlago v vseh smereh.

Naziranje, da zgodovina vsebuje notranjo enotnost in da obstaja smiselni razvoj sveta od njegovega stvarjenja na začetku do nedoločene mesijanskega ali eshatološkega trenutka, je posebnost svetopisemske zgodovine. Posebnost je tudi naziranje, da božja izvolitev in zaveza tvorita temelj za pomen zgodovine. Dalje velja, da človeška bitja lahko prejmejo milost, ki je onkraj človekovega zaslužnja. Božjo postavo je vedno treba ubogati. Potrebno je kesanje. Božje usmiljenje in odpuščanje stojita najvišje. Hebrejska religija torej ni arhetipična, temveč teleološka.

Največje presenečenje Svetega pisma je razodetje božjega zakona usmiljenja in sprave (Osredkar 2018). To je zakon najglobljih božjih misli in njegove primarne ljubezni do stvarstva. Čim bolj univerzalna in enotna je postajala zgodovinska perspektiva, tem bolj nedoumljiva se zdijo božja pota do človeka. Šele to ozadje omogoča resno presojo veljavnosti božje obljube o Izraelu. Prizadevanje za enotno teološko perspektivo zgodovine je odločilno v razlaganju nejasnih ali dvoumnih svetopisemskih odlomkov. Precej pripovedi, orakljev, psalmov in drugih besedilnih zvrsti je mogoče same zase enako dobro razlagati na podlagi politeističnih in monoteističnih postavk. Toda kanonični okvir nas prepričuje, da govorimo o delu monoteističnega živega izročila, zato vsebujejo ta besedila različne površinske in globinske pomenske odtenke. Samo na podlagi celotne perspektive splošne zgodovine odrešenja je mogoče ugotoviti, da sta prav absolutna božja avtoriteta in zahteva po človekovi absolutni pokorščini najpomembnejši temi Svetega pisma.

Reference

- Alter, Robert.** *The Art of Biblical Narrative.* London: George Alen & Unwin.
- Auerbach, Erich.** 1991. *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature.* Translated from the German by Willard R. Trask. Princeton, NJ: Princeton University Press. Slovenski prevod, *Mimesis: Prikazana resničnost v zahodni literaturi.* Slov. prev. Vid Snoj. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura (Zbirka Labirinti), 1998.
- Avsenik Nabergoj, Irena.** 2017. Marijino sočutje in žalovanje v srednjeveških meditacijah in dramatičnih evangeljske pripovedi o pasijonu. *Bogoslovni vestnik* 77, št. 3/4:655–669.
- . 2018. Od poetizacije poslanstva v Stari zavezi do polnosti misijona v Novi zavezi. *Bogoslovni vestnik* 78, št. 3:679–694.
- . 2019. Narodi, religije in misijon v dokumentih drugega vatikanskega koncila. *Bogoslovni vestnik* 79, št. 2:457–471.
- . 2019. Od religioznega izkustva do duhovne literature Svetega pisma. *Edinost in dialog* 74, št. 1:213–237.
- Barton, John.** 1979. Natural Law and Poetic Justice in the Old Testament. *Journal of Theological Studies* 3:1–14.
- . 1981. Ethics in Isaiah of Jerusalem. *Journal of Theological Studies* 32:1–18.
- Dolin, Kieran.** 2007. *A Critical Introduction to Law and Literature.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Halberstam, Chaya T.** 2010. *Law and Truth in Biblical and Rabbinic Literature.* Bloomington: Indiana University Press.
- Hampton, Jean.** 1988. The Retributive Idea. V: Jeffrie G. Murphy and Jean Hampton, ur. *Forgiveness and Mercy*, 111–161. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511625121.006>
- Koch, Klaus.** 1955. Gibt es ein Vergeltungsdogma im Alten Testament? *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 52: 1–42 = Klaus Koch, ur. *Um das Prinzip der Vergeltung in Religion und Recht des Alten Testaments*, 130–181. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972. Angleški prevod, Is There a Doctrine of Retribution in the Old Testament? V: James L. Crenshaw, ur. *Theodicy in the Old Testament*, 57–87. Philadelphia, PA: Fortress Press, 1983.
- Krašovec, Jože.** 1988. *La justice (šdq) de Dieu dans la Bible Hébraïque et l'interprétation juive et chrétienne.* Freiburg, Schweiz: Universitätsverlag.
- . 1998. *Pravičnost v Svetem pismu in evropski kulturi.* Celje: Mohorjeva družba.
- . 1999. *Nagrada, kazen in odpuščenje: Mišljenja in verovanje starega Izraela v luči grških in sodobnih pogledov.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- . 1999. *Reward, Punishment, and Forgiveness: The Thinking and Beliefs of Ancient Israel in the Light of Greek and Modern Views.* Leiden: Brill.
- Levenson, Joe D.** 1985. *Sinai and Zion: An Entry into the Jewish Bible.* Minneapolis: Winston Press.
- Meyer, Michael J., ur.** 2004. *Literature and Law.* Amsterdam: Rodopi.
- Nussbaum, Martha C.** 1995. *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life.* Boston: Beacon Press.
- Osredkar, Mari Jože.** 2018. Forgiveness as the Summation of the Gospel Ethics of God. *Bogoslovni vestnik* 78, št. 2:313–323.
- Posner, Richard A.** 2009. *Law and Literature.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rist, John M.** 1998. On the Very Idea of Translating Sacred Scripture. V: Jože Krašovec, ur. *Interpretation of the Bible, 1499–1511.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Seaton, James.** 1999. Law and Literature: Works, Criticism, and Theory. *Yale Journal of Law & the Humanities* 11, št. 2: 479–507.
- Sternberg, Meir.** 1987. *The Poetics of Biblical Narrative: Ideological Literature and the Drama of Reading.* Bloomington: Indiana University Press.
- Ward, Ian.** 1995. *Law and Literature: Possibilities and Perspectives.* Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
- Weisberg, Richard.** 1992. *Poethics and Other Strategies of Law and Literature.* New York: Columbia University Press.